सुश्रुतसंहिता

सूत्रस्थानम्

(भाग-१)

श्रीहाराणचन्द्र-चक्रवर्ति-कविराज

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
नवदेहली

सुश्रुतसंहिता

सूत्रस्थानम्

(भाग-१)

रामपुरबीयालिया-प्रवासि-
श्रीहाराणचन्द्र-चक्रवर्त्ति-कविराज-
विरचित-सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्य-समेतम्।

भूतपूर्व-राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-पूज्यापाद-
सर्ब्बतन्त्रस्वतन्त्र-तर्कालङ्कारपदाङ्कित-महामहोपाध्याय-
श्रीचन्द्रकान्त-भट्टाचार्य्य-
प्रमुखै-संशोधितम्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
नवदेहली

सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः
वेदोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः	३	१
आयुर्वेदस्याष्टौ विभागाः	९	१
शल्यादितन्त्रलक्षणम्	९	४
आयुर्वेदनिरुक्तिः	१२	१०
पुरुषलक्षणम्	१५	६
व्याधिलक्षणविभागाः	१९	१
द्रव्यविभागः	२५	१
द्रव्येषु प्रयोजनीयानि	२७	६
अध्ययनप्रशंसा	३४	२
शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः	३५	१
उपनयनविधिः	३६	५
अनध्यायकालाः	३९	९
अध्ययनसम्प्रदानीयो नाम तृतीयोऽध्यायः	४१	१
सूत्रस्थानस्याध्यायनामानि	४२	१
निदानस्थानस्याध्याय-नामानि	४३	३
शारीरस्थानस्याध्याय-नामानि	४४	९
चिकित्सितस्थानस्याध्याय-नामानि	४४	९
कल्पस्थानस्याध्याय-नामानि	४६	१
उत्तरतन्त्रस्याध्याय-नामानि	४७	२
सदसद्वैद्यविवेकः	५०	५
अध्ययनाध्यापनविधौ	५२	३
प्रभाषणीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः	५५	१
अग्रोपहरणीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः	५८	१
व्रणपरिमोक्षणकाल-नियमाः	६७	४
ऋतुचर्य्या नाम षष्ठोऽध्यायः	६९	१
शिशिराद्यर्त्तुविभागाः	७१	१
वर्षाद्यर्त्तुविभागाः	७७	१
ऋतूनां स्वलक्षणानि	८४	२
दोषहरणादिकालनियमाः	८६	५
यन्त्रविधिर्नाम सप्तमोऽध्यायः	८७	१

अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव-वैतरणौरभ्र-पौष्कलावत-करवीर्य्य-गोपुर-रक्षित-सुश्रुतप्रभृतय ऊचुः—

तनिधनिवधिसर्ज्जिखर्ज्जिभ्य ऊः” इत्यौणादिकेनोप्रत्ययेन धनुः शस्त्रं तात्पर्य्यात् शल्यशास्त्रं वा, तस्यान्तमियर्त्तीति पृषोदरादित्वात्साधु ।

अत्र चरकादिवत् प्रतिसंस्कर्त्तुरश्रुतावपि सुश्रुतायेति पदमभिसमीक्ष्य कथमस्य कर्त्ताऽयमिति वितर्को नोपन्यस्तव्यः । आचार्य्या हि प्रायेण स्वाभिप्रायमपि पराभिप्रायवद्वर्णयन्ति । येन स्वयं रघुनन्दनेनैवाष्टाविंशतितत्त्वेषु “वक्ति श्रीरघुनन्दनः” इत्युक्तम् ॥ १ ॥

न हि निरभिधेये निष्प्रयोजने च प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपलभ्यते । उक्तञ्च—“अभिधेयफलज्ञान-विरहस्तिमितोद्यमाः । श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि साधवः” । अन्यत्राप्युक्तं “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः” इति । अत्र ज्ञातार्थमिति ज्ञातौ अर्थौ अभिधेयप्रयोजने यस्य तत्तथोक्तम् । तेनाभिधेयेन सहेत्यर्थः । तस्मात् प्रागभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि प्रदर्शयन् वक्तुमुपक्रमते अथेत्यादिना । अथेत्ययमप्यानन्तर्य्यार्थः । शिष्यत्वेन भगवतो धन्वन्तरेः समीपगमनादनन्तरमिति निष्कर्षः । खल्विति वाक्यालङ्कारे ; गुरोर्यथार्था स्तुतिरप्यभीष्टसाधनायालमिति प्रथमं तावद्भगवन्तमित्यादिना धन्वन्तरिं स्तौति । अमरवरं विष्णोरंशांशसम्भवत्वात् । तथाच श्रीमद्भागवते “स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भवः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वेददृगिज्यभाक्” इति । ऋषिगणपरिवृतमिति विष्णोरंशांशसम्भवत्वेनैव ब्रह्मर्षिदेवर्षिराजर्षिभिः सर्व्वतो वेष्टितम् ; अनेन च विशेषणद्वयेनास्य अत्यन्तोपादेयवाक्यत्वं प्रतिपादितम् । आश्रमस्थमिति वानप्रस्थाश्रमस्थम्, एतेन राज्यचिन्तापरित्यागादनाकुलचित्तत्वं दर्शितम् । काशिराजं वाराणसीराजम् ; “ख्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्ब्बहुलम्” इति ह्रस्वः । यद्वा काशिराजस्यापत्य-

सुश्रुतसंहिता

निदानस्थानम्

शारीरस्थानम् चिकित्सास्थानम्

(भाग-२)

श्रीहाराणचन्द्र-चक्रवर्ति-कविराज

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
नवदेहली

सुश्रुतसंहिताया निदानस्थानस्य

सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः
वातव्याधिनिदानाध्यायः	१	१
प्राणादीनां लक्षणादीनि	४	१
वातरक्तनिदानम्	८	४
आक्षेपकलक्षणम्	१०	५
अपतानकादीनां लक्षणानि	११	१
पक्षाघातलक्षणम्	१२	५
अपतन्त्रकादीनां लक्षणानि	१३	३
गृध्रस्यादीनां लक्षणानि	१५	१
वातकण्टकादीनां लक्षणानि	१७	१
अर्शोनिदानाध्यायः	१९	१
अश्मरीनिदानाध्यायः	२८	१
भगन्दरनिदानाध्यायः	३६	१
कुष्ठनिदानाध्यायः	४०	५
सप्तमहाकुष्ठलक्षणानि	४२	१३
स्थूलारुष्कमहाकुष्ठयोर्लक्षणे	४३	११
एककुष्ठादीनां लक्षणानि	४४	१
किलासलक्षणम्	४५	५
त्वगादिसमाश्रितकुष्ठ-लक्षणम्	४६	९
प्रमेहनिदानाध्यायः	४९	१२
प्रमेहाणां भेदाः	५०	१०
तेषां विशेषलक्षणानि	५१	८
तेषामुपद्रवाः	५२	१२
प्रमेहपिड़का-भेदाः	५३	१०
शराविकादीनां लक्षणानि	५४	१
उदरनिदानाध्यायः	५६	१३
प्लीहोदरादीनां लक्षणानि	५९	३
परिस्राव्युदर-दकोदरयो-र्लक्षणे	६०	१
मूढ़गर्भनिदानाध्यायः	६१	१
अन्तर्मृतगर्भलक्षणम्	६५	७
विद्रधिनिदानाध्यायः	६६	१२
अन्तर्विद्रधिनिदानम्	६८	९
अन्तर्विद्रधेर्विशेषलक्षणम्	६९	५
रक्तविद्रधिलक्षणम्	७०	३
विद्रधिगुल्मयोर्भेदः	७०	९
विसर्पादिनिदानाध्यायः	७२	१३
नाड़ीव्रणनिदानम्	७५	१
स्तनरोगनिदानम्	७७	१
स्तन्यपरीक्षा	७८	१०
ग्रन्थ्यादिनिदानाध्यायः	७९	१४
अपचीलक्षणम्	८१	३
अर्बुदलक्षणम्	८१	७
गलगण्डलक्षणम्	८३	३
वृद्ध्यादिनिदानाध्यायः	८४	१०
अन्त्रवृद्धिनिदानम्	८५	११
उपदंशनिदानम्	८६	६
श्लीपदनिदानम्	८७	१५
क्षुद्ररोगनिदानाध्यायः	८९	५
अजगल्लिकादीनां लक्षणानि	९०	१
पनसिकादीनां लक्षणानि	९१	१
कुनखादीनां लक्षणानि	९२	३

स्तम्भनाक्षेपणस्वाप-शोफशूलानि सर्व्वग ।
स्थानेषूक्तेषु मिश्रश्च संमिश्राः कुरुते रुजः ॥ २५ ॥
कुर्य्यादवयवप्राप्तो मारुतस्त्वभि तान् गदान् ॥ २६ ॥
दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।
शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥ २७ ॥
सूचीभिरिव निस्तोदः स्पर्शद्वेषः प्रसुप्तता ।
शेषाः पित्तविकाराः स्युर्मारुते शोणितान्विते ॥ २८ ॥
प्राणे पित्तावृते छर्द्दिर्दाहश्चैवोपजायते ॥ २९ ॥
दौर्ब्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यञ्च कफावृते ॥ ३० ॥
उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमाः ॥ ३१ ॥
अस्वेदहर्षौ मन्दोऽग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते ॥ ३२ ॥
समाने पित्तसंयुक्ते स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छनम् ॥ ३३ ॥
कफाधिक्यञ्च विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते ॥ ३४ ॥
अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्ये स्यादसृग्दरः ॥ ३५ ॥

व्याप्नुयाद्वा युगपदिति शेषः । स्तम्भनं जडीभावः, स्वापः सुप्तिरित्यनर्थान्तरम् । उक्तेष्वामाशयादिषु, मिश्रः पित्तादिसङ्कुलः । संमिश्रा यथायोगं पित्तादीनां वेदनाभिः समन्विताः । तान् अवयवान्, अभि लक्षीकृत्येत्यर्थः ॥ १२—२६ ॥

पित्तादिभिरावृतं पुनर्व्वातं सामान्येनाधिकरोति दाहेत्यादिना । पित्तसमन्वित इत्यावृतत्वेनैवेत्यवधेयम्, कफावृत इत्यनन्तरोक्तसाहचर्य्यात् । एवमुत्तरत्रापि यथायोगमनुनेयम् । सामान्येनोक्तमर्थं पुनर्व्विभज्योपदिदिक्षति प्राण इत्यादिना । कफाधिक्यं कफगुणबहुलं कफप्रायमेवेत्यर्थः ।

सुश्रुतसंहिता

कल्पस्थानम्
उत्तरतन्त्रम्

(भाग-३)

रामपुरबीयालिया-प्रवासि-
श्रीहाराणचन्द्र-चक्रवर्त्ति-कविराज-
विरचित-सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्य-समेतम्।

भूतपूर्व-राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-पूज्यापाद-
सर्ब्बतन्त्रस्वतन्त्र-तर्कालङ्कारपदाङ्कित-महामहोपाध्याय-
श्रीचन्द्रकान्त-भट्टाचार्य्य-
प्रमुखै-संशोधितम्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
नवदेहली

सुश्रुतसंहिता ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिः काशिपतिस्तपोधर्म्मभृतां वरः ।

सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् शशासाहतशासनः ॥ २ ॥

रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वे कृत्यतां गताः ।

न खल्वकृतबुद्धयो भिषजः सहस्रमपि सम्भूय कथमपि विषस्याभिष्टापातानि तानि तान्यनिर्व्वचनीयानि कर्म्माण्यपाकृत्य प्रभवन्त्यातुरमुत्थापयितुं नितरामात्ययिकत्वेनाशुकारित्वेन च दुष्प्रतीकारतमं हि तदित्यतः प्रतीकारविधौ शिष्याणां चातुर्य्यमभिनिर्व्वर्त्तयितुं चिकित्सितस्थानमुपदिश्यावसरवशादुपदिदिक्षितत्वेन विषकल्पं बुद्धिविषयमानीय कल्पस्थानमारीप्समानो भगवान् प्रायेणान्नपानाद्यन्वयतो जिघांसूनां विषोपयोगप्रयत्नबाहुल्यमभिसमीक्ष्य राज्ञां नराणाञ्च रक्षार्थमन्नपानरक्षाकल्पं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । अन्नपानशब्दावत्र लक्षणाविशेषेण भक्ष्यपेयवद्दन्तकाष्ठादीन्यप्युपलक्षयत इत्यवश्यं वक्तव्यं परमतस्तेषामप्युपदेशात् । तानि च साधारणशब्दविशेषाद्भिषजुष्टान्येवेहाभिप्रेयन्त इति निश्चीयते तान्येव हि प्रकत्योर्द्ध्वमतः कृत्स्नं व्याचिख्यासितमर्थं व्याकरिष्यतीति सुधियः शृणुध्वम्, स्मरन्ति च "यदग्रे सन्दिग्धं तच्छेषान्निर्णीयते" इति । तथाच विषसंपृक्तान्नपानभक्ष्यलेह्यदन्तकाष्ठादितो रक्षा अन्नपानरक्षेति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरिति । शौर्य्यातिशयेनाभिभूता विक्रमाक्रान्ताः । स्वे आत्मीयाः